

נסים קדז

היהודים בסביבתם

התקופה העות'מאנית

במשך קרוב ל-400 שנה הייתה עיראק חלק מהאימפריה העות'מאנית. מעמדם של היהודים בה נקבע על פי השריעה (ההלכה המוסלמית) כ"בני החסות" (אָהַל אַלְדִּ'מַה). במאה התשע-עשרה הנהיג השלטון העות'מאני רפורמות מקיפות, תַּנְטִ'מַאת, שבהן הוענק שוויון זכויות לכל נתיני האימפריה ללא הבדל דת ועדה. אולם עיראק הייתה רחוקה ממוקד ההתעניינות של המעצמות האירופיות והרפורמות עוררו בה הד קלוש.

בשנים 1838-1917 שלטו בעיראק 42 מושלים (ואלים) עות'מאנים. היו מושלים שלא פגעו ביהודים או שמנעו פגיעה בהם, וביניהם בלטו במיוחד מדחת פאשא (1869-1872) וחסין נאט'ם פאשא (1910-1911). הראשון כונה בפי היהודים "אבי השלום"; למען השני התגייסו היהודים לפעילות ציבורית-פוליטית ענפה כאשר נתברר להם שהוא עומד לסיים את כהונתו. מושלים אחרים הפגינו יחס נוקשה ואכזרי כלפי היהודים. מדיווחיהם של נוסעים אירופים שביקרו בעיראק במרוצת המאה התשע-עשרה עולה כי היהודים חיו בפחד מתמיד בגלל יחסם של השלטונות והאוכלוסייה כלפיהם.

מאמצע המאה התשע-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה חל שיפור במצבם החברתי והכלכלי של היהודים וברמת השכלתם וחינוכם, אך ביטחונם הפיזי הוסיף להיות מעורער. גגיעות גופניות, מעשי שוד, ואפילו מעשי רצח, היו תופעות רגילות בחייהם. עלילה נפוצה נגד היהודים הייתה "קללת הדת" או "הכפירה בדת". מוסלמי שביקש לנקום ביהודי, מכל סיבה שהיא, היה מעליל עליו שקילל את דת האסלאם. האשמה זו גררה בעקבותיה, בדרך כלל, התנפלות של מוסלמים שנזדמנו למקום על היהודי, הכאתו והסגרתו למשטרה. כך אירע שבשנת 1876 ספג יהודי מכות נמרצות ולאחר מכן הועלה על המוקד בחוצות בגדאד.

ובשנת 1880 הגיעו הדברים לידי כך שכמה יהודים התאבדו על רקע כזה, עד שהרבנים הכריזו בכל בתי הכנסת של בגדאד על האיסור "ונשמרתם מאד לנפשותיכם" (דברים ד, טו), כלומר שכל השולח יד בנפשו עובר על האיסור הזה ואין לו חלק בעולם הבא. עלילת "הכפירה בדת" התפשטה עד כדי כך, שהמושל חאג' רפיק פאשא (1892-1896) הורה למשטרה לא להתייחס לעלילות על היהודים.

לעתים מזומנות, כאשר קשתה עליהם יד המושלים העות'מאנים, פנו יהודי בגדאד אל מנהיגים יהודים באירופה שישתדלו למענם אצל המעצמות האירופיות. כך היה

קבר הנביא יחזקאל בכפל, עיראק, המחצית הראשונה של המאה העשרים

ארונינו הנביא יחזקאל זיילא

בשנת 1860, כאשר ניסה המושל מצטפא נורי פאשא (1860-1861) לגזול מהיהודים את המבנה בכפל, מקום קבורתו של הנביא יחזקאל, להפוך אותו למסגד ולמנוע מהיהודים לבקר בו. היהודים פנו אז לא רק לאיסתנבול, אלא גם ל"אגודת האחים" ולמשה מונטיפיורי, שהפעילו את השפעתם לסיכול המזימה. פנייה נוספת הייתה ב-1889, כאשר הרב עבדאללה סומך, רבם הנערץ של יהודי בבל, מת במגפת הכולירה, וראשי העדה החליטו לקבור אותו באַלְכֶרְךְ שבמערב בגדאד, ליד הקבר שיוחס על פי המסורת ליהושע כהן גדול. ההלוויה הגדולה הפרה את פקודת המושל, שאסר על כניסת זרים לעיר בגלל המגפה. המושל הנזעם הורה לאסור כמה נכבדים ורבנים, ושיגר שוטרים לפרוע ברחוב היהודים.

במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים התערבו המעצמות לטובת היהודים בעיראק. היחס לבני הדתות הלא-מוסלמיות באימפריה העות'מאנית זימן לידיהן עילה להתערב בענייניה הפנימיים של האימפריה לשם קידום האינטרסים שלהן. אולם בעת מלחמת העולם הראשונה, בימים שהאימפריה העות'מאנית נאבקה על קיומה, נעלמה השפעתן של המעצמות הזרות, ויהודי עיראק נחשפו ביתר שאת לשרירות לבם של השליטים העות'מאנים.

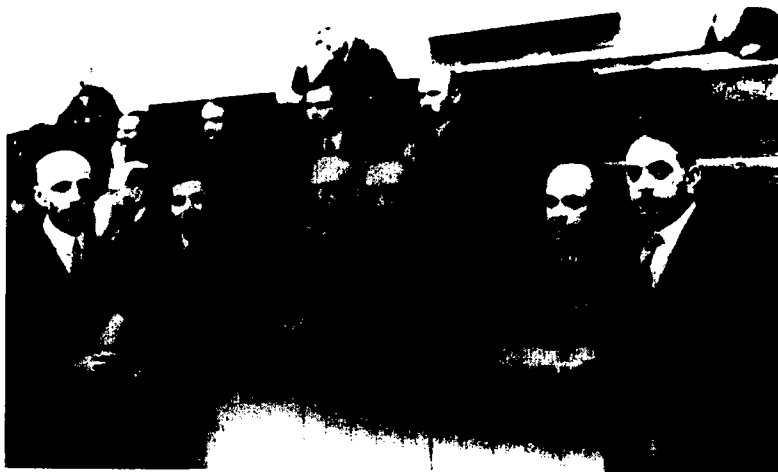
תקופת הכיבוש והמנדט הבריטי

בתקופת הכיבוש הצבאי הבריטי – שהחל בדרום ב-1914, בגדאד ב-1917, ובצפון ב-1918 ונמשך עד 1921 – נהנו יהודי עיראק משוויון מלא. בשנים הראשונות לכיבוש הרגישו היהודים בעיראק כנתינים בריטים. רבים מהם התעשרו, אחרים התקבלו לעבוד במינהל הבריטי. הרגשת ביטחונם התבטאה גם ביחס של עליונות כלפי האוכלוסייה המוסלמית, ואחדים מהם אף העזו לעלוב במוסלמים ולפגוע ברגשותיהם. אמונתם בהמשך הכיבוש הבריטי הייתה כה איתנה עד כי בסוף 1918 ביקשו לקבל נתינות בריטית. זמן קצר לאחר מכן, כשלאומנים ערבים העלו בפני המושל הבריטי את הדרישה לקבלת עצמאות, הגישו היהודים עצומה ובה דרישה להמשך השלטון הבריטי. בעקבותיהם הלכו גם נכבדים נוצרים. עמדתם זו של היהודים עלתה בקנה אחד עם מדיניותו של המושל הבריטי. הם שינו את עמדתם בעקבות החלטת הבריטים ב-1920 על סיום הכיבוש ועל כינון מדינה ערבית בעיראק. בממשלה הזמנית שהוקמה באוקטובר 1920 נתמנה היהודי יחזקאל ששון לשר האוצר, וכיהן בתפקיד לסירוגין עד 1925.

בתקופת המנדט הבריטי (1921-1932) נהנו היהודים משוויון כמעט מלא. זכויותיהם של המיעוטים הובטחו בחוקה העיראקית משנת 1924. היהודים יוצגו בבית המחוקקים הראשון שנפתח באותה שנה, על ידי חמישה צירים, ובשנים 1925-1945 על ידי שישה צירים וסנטור אחד. היהודים התקבלו לשירות המדינה, לבתי המשפט, ולמוסדות החינוך הממשלתי והגבוה ללא הגבלה.

התקופה המלוכנית עד לעלייה ההמונית

ב-1932 הוזמנו נציגי עיראק לדיונים על הצטרפות מדינתם לחבר הלאומים. בדיונים הובעו חששות כבדים לגורל המיעוטים בעיראק, ונציגי בריטניה התחייבו לדאוג לכך שהמדינה העיראקית החדשה תתייחס אל המיעוטים בתחומיה בהתאם לכללי המשפט והמוסר המקובלים. יתר על כן, עיראק עצמה נענתה לדרישתה של מועצת חבר הלאומים, והתחייבה בהצהרה רשמית וחגיגית, שנעשתה לחלק מהחוקה העיראקית, להגן על

חברי המשלחת העיראקית לחבר הלאומים, ד'נבה, 1932 ראשון מימין: ראש הממשלה נורי אלסעיד, רביעי מימין: אברהם חיים מועלם נסים, ציר יהודי בפרלמנט העיראקי.

המיעוטים, להתייחס אליהם בצדק ובשוויון, ולהעניק להם חופש דתי ותרבותי וחינוך עצמאי. ההתחייבות להבטיח את זכויותיהם ואת ביטחונם של המיעוטים השונים לא קוימה. זמן קצר אחרי הצטרפותה של עיראק לחבר הלאומים אירעו התנגשויות חמורות בין האשורים, שדרשו אוטונומיה, לבין הצבא העיראקי. באוגוסט 1933 טבח בהם הצבא העיראקי באכזריות, והרשה לכורדים ולערבים המקומיים לעשות שפטים בכפריים האשורים להשלמת מלאכתו. רבים מהניצולים ברחו מעיראק.

האשורים

נוצרים נסטוריאנים (כת נוצרית מזרחית קדומה) הדוברים להג ארמי סורי, שישבו באנטוליה המזרחית. המושג אשורים החל להופיע רק בסוף המאה התשע-עשרה, וניתן לייחסו לפעילות מיסיונרית שמטרתה הייתה ליצור להם זהות אתנית נפרדת; לכן ייחוסם לאשורים הקדומים מוטל בספק.

במלחמת העולם הראשונה סבלו האשורים מרדיפות התורכים וכתוצאה מכך היגרו לאיראן. ב-1917 הם חברו לצבא הבריטי שכבש את עיראק, ועם סיום המלחמה קלטו אותם הבריטים בשורות המינהל הבריטי. בשנת 1933 טבח בהם הצבא העיראקי, בעזרת כפריים כורדים וערבים, בעקבות דרישתם לאוטונומיה וחיכוכים בינם לבין האוכלוסייה המקומית. לאחר הטבח עזבו רבים מהאשורים את עיראק.

השיעה

פלג חשוב באסלאם. בראשית האסלאם התארגנה קבוצת מאמינים שתבעה כי ה'כליף יבוא ממשפחת הנביא. בקרב כרבלא (680) הרג ה'כליף האמייני יזיד, את חסין, בנו של עלי. במאות שלאחר מכן התגבשה השיעה כמסכת תיאולוגית והלכתית הנבדלת בעניינים רבים מהסונה, שהיא הזרם העיקרי באסלאם. רוב השיעים מאמינים במנהיגותם של האמאמים (צאצאי עלי) ומייחסים להם מכלול של תכונות על-טבעיות. השיעה פיתחה יחס מחמיר כלפי הלא-מוסלמים בכמה נושאים, הלא-מוסלמים נתפסו כטמאים וכמי שגמעים מטמא, ואסרה לאכול משחיטתם ולשאת את בנותיהם לנשים.

טבח האשורים זעזע את דעת הקהל בעולם וחשף את מעמדם הרעוע של המיעוטים במדינה הערבית הלאומית החדשה ואת הסכנות הנשקפות להם. היהודים מצאו עצמם במצב קשה, יחד עם מיעוטים אחרים. הם לא נחשבו עוד ל"בני חסות" אלא לעיראקים מן השורה, ואף על פי כן היו אזרחים ממדרגה שנייה. ארבעה גורמים הובילו להרעה שחלה במצבם של היהודים בשנות השלושים.

יחס השיעה ליהודים

במפקד אוכלוסין שנערך ב-1932 נמצא כי בני העדה השיעית דוברי הערבית מונים כ-55 אחוז מכלל אוכלוסיית עיראק, וכי הסונים דוברי הערבית מונים כ-22.5 אחוז בלבד. אך חרף מספרם הגבוה של השיעים באוכלוסיית עיראק הם הרגישו כמיעוט, תחושה שנשענה על התקופה שבה הייתה עיראק חלק מהאימפריה העות'מאנית הסונית. המלכתו של פיצל הסוני לא עמעמה את תחושת הקיפוח של השיעים.

יחסם של השיעים כלפי "בני החסות" היה שלילי ביסודו, אך עד לשנות השלושים של המאה העשרים לא פגעה האוכלוסייה השיעית ביהודים. יתר על כן, עד לשנות העשרים התקיים שיתוף פעולה בין הסוחרים היהודים והסוחרים השיעים בסחר הטרוניט (סחורות שיובאו לעיראק על ידי יהודים ויוצאו לאיראן באמצעות סוחרים שיעים) עם איראן. משנות השלושים ואילך, ככל שגבר שיתופם של השיעים בשלטון ונחלשו הסכסוכים בינם ובין הסונים, גברה עוינותם כלפי היהודים. היריבות הסונית-השיעית נדחקה לקרן זווית ופינתה את מקומה לשיתוף פעולה במאבק נגד הציונים והבריטים. השתלבותם במחנה הלאומני בעיראק החריפה את עוינותם כלפי היהודים. כעת הקיף היחס השלילי והעוין כלפי היהודים כמעט את כל האוכלוסייה המוסלמית-הערבית במדינה.

גם כוהני הדת של העדה השיעית נודעו ביחסם השלילי הקיצוני אל היהודים. בתחילת 1946 פרסם אחד מגדולי הדת השיעית פסק הלכה (פְּתָוּא) האוסר למכור קרקעות ליהודים בכל ארצות ערב. ב-9 במרס 1950, ימים אחדים לאחר אישורו של חוק ביטול האזרחות ליהודי עיראק בשני בתי המחוקקים, בעת שההסתה בעיתונות נגד היהודים הייתה בשיאה, פרסם האמאם מחמד אַלְכְּ'אֶלְצִי איסור על קניית רכוש ומיטלטלין מיהודים שביקשו להגר מעיראק. האמאם קבע כי המלחמה עם ישראל היא מלחמה דתית, ומי

שקונה רכוש מהיהודים מסייע להם ונעשה שותף בפשעים שהם מעוללים למוסלמים.

עליית הלאומיות הערבית

מנהיגי עיראק בשנות השלושים היו לנושאי דגל הלאומיות הערבית. התפיסה הלאומית הערבית צמצמה את המכנה המשותף לערבים ולרוב הקבוצות האתניות והדתיות האחרות בעיראק, לרבות מוסלמים בני המיעוט הכורדי, תורכמנים, חלק מהשיעים וכמובן היהודים והנוצרים. עד אז קיבל הרוב המוסלמי-הערבי את בני העדות והקבוצות האתניות האחרות על פי הקריטריונים של השריעה, שהותירו להם מרחב מסוים להזדהות עם הארץ.

הלאומיות הערבית יצרה מסגרות נוקשות, דוגמת "אגודת התרבות הערבית" שהוקמה ב-1931 על ידי אקדמאים ומשכילים ערבים, שלא התירו הצטרפותם של יסודות זרים או שונים. בין ארבעה-עשר מייסדיה לא היה אף יהודי. לעומת זאת נמנו עמם סורים ופלשתינים לאומנים, שהגיעו לעיראק בתחילת שנות העשרים, וכן נוצרים ופעילים עיראקים, שנודעו בקיצוניותם ובשנאתם ליהודים. אי-צירופם של היהודים לאגודה מלמד בבירור על דחייתם המוחלטת של היהודים כבר בתחילת שנות השלושים. הדחייה בולטת יותר על רקע קבלתם של הנוצרים כחלק מהלאומיות הערבית. אין זה מפתיע, שכן בתקופה זו החלה בעיית ארץ ישראל להעסיק את הציבור הערבי בעיראק, ומטבע הדברים כוונו השנאה והפגיעות בעיקר אל היהודים שבתוך עיראק.

פאשיזם ואנטישמיות

האנטישמיות חדרה לעיראק בשנות השלושים, עם התפשטות הפאשיזם והנאציזם בקרב חוגים רחבים בארץ, ובעיקר לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה ב-1933. הצירות הגרמנית בבגדאד, בראשותו של מיופה הכוח, פריץ פון גרובה, השקיעה ממון רב בקידום האינטרסים הגרמניים ובהפצת את התעמולה הנאצית. גרובה ואנשיו פעלו להחדיר בנוער הערבי העיראקי את שנאת היהודים. הם רכשו בין השאר את העיתון **אלעאלם אלערבי** (העולם הערבי) והפיצו באמצעותו את תעמולתם הארסית. באוקטובר 1933 החל העיתון לפרסם בהמשכים את התרגום של **מייין קמפף** לערבית.

במסגרת המאמץ לחקות את המשטרים הפאשיסטיים באירופה, הוקם בעיראק באוקטובר 1935 ארגון נוער צבאי למחצה בשם "עלומים" (אַלְפִּתְוָה). ארגון זה נועד להקנות הכשרה צבאית לתלמידי בתי הספר התיכוניים והמקצועיים ולתלמידי הסמינר למורים, לחנכם למשמעת, לכוח עמידה ועוד. הארגון הוקם מלכתחילה כארגון וולונטרי, אך כעבור שנים מספר, במאי 1939, התפרסמה תקנה שחייבה את תלמידי בתי הספר

קבר חסין בן עלי בכרבלא, עיראק, המחצית הראשונה של המאה העשרים

עולי רגל שיעים בדרכם לקבר חסין בכרבלא, עיראק, המחצית הראשונה של המאה העשרים המאמינים נוהגים להכות עצמם ביום העשורה עד זוב דם, לאות הזדהות עם סבלו של חסין, שנהרג בקרב כרבלא.

יעקב מועלם נסים, מנהל בית הספר "מנשה צאלח", במדי "אלפתוה", בגדאד, 1941

התיכונים, את הסטודנטים להשכלה גבוהה ואת תלמידי הסמינר למורים להצטרף אליו ולעבור אימונים צבאיים על פי תכנית שקבע משרד ההגנה. משלחת של הארגון השתתפה בוועידת המפלגה הנאצית שנערכה ב-1 במאי 1938 בנירנברג, ובסוף שנות השלושים מנה הארגון כ-63,000 חברים. בראשו עמד סאמי שַׁפֶּת, מנכ"ל משרד החינוך בשנים 1933 ו-1939, ושר החינוך בשנת 1940.

שוכת ביטא את דעתו השלילית על היהודים פעמים רבות. בהרצאה שנשא על "האימפריה הערבית" חילק את אויבי האומה הערבית לשניים: פנימיים וחיזוניים. סכנתו והרסנותו של האויב הפנימי גדולות מאלו של האויב החיצוני, ולכן יש לחסלו. האויב הפנימי הם אנשים או קבוצות שתרבותם, מסורתם החברתית וחינוכם בבית ובבית הספר גורמים להם להתנכר ליישותה העצמית של המדינה. שוכת ביטא את דעתו האנטי-יהודית בגלוי, והכריז כי "היהודי מאוהב בזהב ואין לו קיום בלעדיו" (ס' שוכת, *הַדְּהִי אֶהְדַּאפְנָא מִן אַאֲמֵן בְּהַא פְּהוּ מְנָא* [אלו הן מטרותינו המאמין בהן משתייך אלינו], עיראק, 1939). הוא התבסס על האיסור בקוראן להלוות כסף בריבית, עיסוק של היהודים. הלאומנים הערבים הרבו להסתייע במקורות אסלאמיים על מנת למצוא הצדקה לכאורה לתעמולה האנטי-יהודית והנאצית.

הסכסוך היהודי-הערבי בארץ ישראל והשפעתו

מיד עם פרסומה של הצהרת בלפור (נובמבר 1917) מחו נגדה החוגים הלאומיים בעיראק. מאמרים המגנים את הציונות ומטרותיה הופיעו בעיתונות העיראקית בשנות העשרים המוקדמות. בציבור הערבי רווחה באותן שנים הבחנה ברורה בין ציונות ליהדות, ורבים חשבו שיהודי עיראק מתנערים מהציונות ומזהים את עצמם כעיראקים. הבחנה זו הלכה וניטשטשה ככל שהעמיקה התודעה הלאומית בשכבות השונות של האוכלוסייה, וככל שהסכסוך הארץ-ישראלי הלך והחריף.

על מאורעות 1929 בארץ ישראל הגיב הציבור העיראקי בהשבתת עסקים ובאספות המונים, שמחו על המדיניות הבריטית בארץ ישראל. פחד נפל על יהודי בגדאד, ורבים מהם סגרו את עסקיהם ולא פתחו אותם שוב אלא כעבור שבועיים. כתוצאה מכך שותקו חיי המסחר של העיר ונפגעה כלכלת המדינה. השלטונות דאגו להבטיח את שלום היהודים ואת רכושם, ושוטרים חמושים הוצבו בצומתי הרחובות המובילים לבתי היהודים.

מצב היהודים החמיר עם פרוץ המאורעות בארץ ישראל ב-1936. עתה לא הסתפקה עיראק בהגשת סיוע חומרי, מוסרי ופוליטי למורדים הערבים בארץ ישראל. לקראת סוף אוגוסט 1936 אורגנו כ-100 מתנדבים עיראקים, בלתי סדירים, ששוגרו בהסכמת ממשלת עיראק לארץ ישראל, כמחצית מכוחותיו של פְּזוּי אֶלְקָאוּקָגִי; ויתרה מזאת, הממשלה סיפקה גם נשק, תחמושת ורכב להובלתם.

באפריל 1936 שיגרו ראשי הקהילה היהודית עצומה לממשלה, וביקשו לשים סייגים להסתה ולשלהוב היצרים נגד היהודים. השגריר הבריטי בבגדאד פנה גם הוא לממשלה, ממניעים הקשורים ביחסי בריטניה-עיראק, וביקש שתרסן את העיתונות ותשים קץ לפרסומים המגמתיים. אך ההסתה נגד היהודים לא פסקה, ובתוך חודש וחצי – החל ממחצית חודש ספטמבר ועד סוף חודש אוקטובר 1936 – נרצחו חמישה יהודים בבגדאד. בחודשים דצמבר 1937 – ינואר 1938 חודשו ההפגנות בבגדאד ואתן הפגיעות ביהודים. ביוני 1938 הושלך רימון יד למועדון היהודי "לורה קֶ'צֶרִי"; צעיר יהודי נהרג ושני ילדים נפצעו. למחרת נמצאה פצצה שלא התפוצצה במועדון יהודי אחר, מועדון "אלרשיד". היהודים החלו להסתגר בערבים בבתיהם. החוגים הלאומניים הפעילו לחצים על ראשי

פְּזוּי אֶלְקָאוּקָגִי (1887-1976)

איש צבא, יליד טריפולי שבלבנון. לאחר המרד הדרוזי (1925-1927) בלבנון, שבו השתתף, ברח לעיראק ושימש מורה באקדמיה הצבאית. ב-1936 עמד בראש המתנדבים שיצאו מעיראק לסייע למרד הערבי בארץ ישראל. נטל חלק בהפיכה של רשיד עאלי אלכילאני בשנת 1941, ונאלץ לברוח לאחר כניסת הבריטים לעיראק. בשנת 1948 שהה בסוריה ומונה על ידי הליגה הערבית לעמוד בראש "צבא ההצלה", הוא צבא המתנדבים שסייע לערבים במלחמתם בארץ ישראל. נלחם בעיקר בצפון הארץ, והובס במבצע "חירם" (אוקטובר 1948).

הקהילה ופרנסיה לפרסם הצהרות התנערות מהציונות ותמיכה במאבקם של ערביי ארץ ישראל. ראש הקהילה, הרב ששון כ'צורי, נענה ללחצים ופרסם יחד עם 33 נכבדים יהודים הצהרה ברוח זו. הצהרה דומה נוספת פרסמו משכילים יהודים. ואולם ההצהרות הללו לא מנעו פגיעות נוספות ביהודים.

ההתנכלויות ליהודים ברחובות גברו, והשנאה כלפיהם הלכה וגברה. עיתונאי זר, שביקר בבגדאד באוקטובר 1940, כתב: "אין לתאר את האנטישמיות בעיראק אלא כזואולוגית. יהודים, ובמיוחד יהודים זרים, שנואים ונתונים לכל מיני רדיפות מצד השלטונות" (מצוטט מתוך: ח"י כהן, **הפעילות הציונית בעיראק**, ירושלים 1969, עמ' 160).

הפרהוד, 1-2 ביוני 1941

פרהוד

תרגום מילולי: "ביוזה" או "שוד". כינוי להתפרצות אלימה נגד היהודים שאירעה בבגדאד ב-1 ביוני 1941. מספר היהודים שנרצחו אינו ידוע; לפי סברה אחת נרצחו כ-180 יהודים ולפי סברה אחרת כ-130.

בחודשים אפריל-מאי 1941 נתפס השלטון בעיראק על ידי ממשלה פרו-גרמנית בראשות רשיד עאלי אלכילאני, ובמהלך חודש מאי פרצו קרבות בין הצבא העיראקי והכוחות הבריטיים, שנסתיימו בתבוסת הצבא העיראקי. עם פרוץ הקרבות גברה ההסתה נגד היהודים מצד החוגים הלאומניים ותחנת השידור הממלכתית. היהודים נתפסו בעיני החוגים הללו ובעיני האוכלוסייה המקומית כ"גיס חמישי", שאהדתו נתונה לבריטים. ההתנכלויות ליהודים גברו, יהודים הוכו ברחובות בגדאד ואחדים אף נעצרו והואשמו כי אותם למטוסים בריטיים.

ב-29 במאי 1941 ברחו רשיד עאלי אלכילאני וחסג' אמין אלחסיני מעיראק, לאחר שהבריטים הגיעו לשערי בגדאד. באותו יום הוקמה בבגדאד "ועדה לביטחון" שקיבלה על עצמה לדאוג לסדר ולביטחון בעיר. למחרת, יום שישי, נתברר שיוגס אלסבֶּעֶאֵנִי, שכיהן כשר הכלכלה בממשלת המרד, נשאר בבגדאד ומינה את עצמו למושל הצבאי. אלסבֶּעֶאֵנִי, פרו-נאצי שתרגם את **מיין קמפף** לערבית, נודע בשנאתו הקיצונית ליהודים. הוא זימן אליו את ראש הקהילה וביקש שהיהודים יסתגרו בבתיהם למשך שלושה ימים רצופים ויימנעו מלשוחח בטלפון באותם ימים, אולם לאחר שעות אחדות הוא גורש מעיראק על ידי ה"ועדה לביטחון". עם גירושו של אלסבֶּעֶאֵנִי וההודעות שפורסמו מטעם ה"ועדה לביטחון" להרגעת הרוחות חשבו היהודים שהסכנה חלפה. הרגשה זו נתחזקה כאשר הודיע רדיו בגדאד על שובו של העוצר העיראקי, עֶבֶד אֶלְאֵלָה, לבגדאד ב-1 ביוני 1941.

שמחתם הגלויה של היהודים באותו בוקר, שהיה חג השבועות, ושובו של העוצר בחסות הבריטים, עוררו את חמתם של חיילים ושוטרים. הם התנפלו על קבוצת יהודים שנקרתה בדרכם, הרגו אחד ופצעו אחדים. הפגיעות ביהודים התפשטו לכל חלקי העיר. באותו יום וביום המחרת עד לשעות אחר הצהריים נערך פוגרום ביהודי בגדאד, שבמהלכו נרצחו קרוב ל-130 יהודים, ובהם נשים, ילדים ותינוקות, ונפצעו מאות. הפוגרום, שנודע בכינוי פרהוד, חולל זעזוע עמוק בקרב יהדות עיראק על כל שכבותיה. זו הייתה הפרה חסרת תקדים של חוקי השריעה בנוגע לביטחונם של "בני החסות". הפורעים אנסו נשים וריטשו איברים, פגעו בבתי כנסת, קרעו ספרי תורה, שדדו כלי קודש ובזזו רכוש רב מבתיהם של היהודים ומחנויותיהם.

לראשונה בתולדות הקהילה היהודית בעיראק התערערה אמונתה באפשרות להוסיף ולקיים חיים יהודים תקינים בארץ זו. תגובתם המיידית של היהודים, ובכלל זה של רבים שביקשו להשתלב בחברה העיראקית ובתרבותה, הייתה רצון להגר מן הארץ. אלא שהשערים היו נעולים. שינוי ורגיעה בהלך רוח זה חלו מספר חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1941, כאשר נורי אלסעיד תפס את רסן השלטון והרכיב ממשלה. ממשלתו רדפה את אוהדי הנאצים, ונקטה צעדים ששיתקו את הפעילות הפוליטית הפנימית והשרו אווירת

חסג' אמין אלחסיני (1893-1974)

אחד המנהיגים הבולטים של ערביי ארץ ישראל; המופתי של ירושלים משנת 1921. משנת 1936 עמד בראש הוועד הערבי העליון. בשנת 1937 ברח מהארץ כשהשלטונות ביקשו לאסור אותו. שהה בלבנון בשנים 1937-1939, ובעיראק בשנים 1939-1941, ולקח חלק בהפיכת רשיד עאלי אלכילאני. לאחר כישלון המרד נאלץ לברוח, והגיע לאיטליה ולגרמניה, שם שימש תעמלן ערבי וגייס מתנדבים מוסלמים להילחם לצד הגרמנים. בראשית שנות החמישים החלה קרנו לרדת; הוא נפטר בלבנון.

עבד אלאלאה (1921-1958)

עוצר (1939-1953) ויורש העצר (1953-1958) של עיראק. נולד בחג'אז לבית המלוכה ההאשמית. ב-1939 נעשה לעוצר, לאחר מותו המסתורי של המלך ג'אזי הצעיר. נחשב למדינאי פרו-בריטי מובהק. ברח מעיראק בימי הפיכת אלכילאני ושב אליה עם הצבא הבריטי. הוצא להורג בעיראק בעת הפיכת 1958.

הפגנות נגד תכנית החלוקה, בגדאד, 1947

ביטחון. אווירה זו, לצד השגשוג הכלכלי והתעשרותם של יהודי עיראק בתקופת המלחמה, מיתנו את עצמת הזעזוע. עם זאת איבדה הנהגת העדה את שליטתה על בני הדור החדש, שהפנו לה עורף ופנו לשני כיוונים מנוגדים: חלקם הצטרף לתנועה הציונית, שחזרה לפעול בשנת 1941, הפעם במחתרת, ואחרים השתלבו במחתרת הקומוניסטית.

מסוף מלחמת העולם השנייה ועד יציאת היהודים מעיראק

בשנים 1946-1948 לא ידעה עיראק שקט ויציבות. מצד אחד התחדשה פעילותו של האגף הימני והפרו-נאצי לשעבר, ומצד שני התגבשה המפלגה

הקומוניסטית כתנועה מחתרתית פעילה, שהשתתפו בהפגנותיה ועצרותיה. בצר לה ביקשה הממשלה להסיט את תשומת הלב של הציבור העיראקי מבעיות הפנים הקשות אל נושאי חוץ, ובעיקר לבעיית ארץ ישראל. כאשר אישרה עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 את תכנית החלוקה, וזימנה בכך לממשלת עיראק עניין לענות בו, הזדרזה זו לשלוח מתנדבים לארץ ישראל. מספרם הוערך במאות אחדות. ברחבי עיראק נערכו מגביות ל"הצלת פלשתין" מידי היהודים, וגם יהודים נאלצו לתרום למגביות אלה בעל כורחם.

בחודש ינואר 1948 סערו הרוחות בעיראק בעקבות חתימת הסכם פורטסמות בין ממשלת בריטניה לממשלת עיראק, שבא להחליף את החוזה האנגלו-עיראקי משנת 1930. הפרות סדר והפגנות יומיומיות שנודעו בשם "הזינוק" (אלות'בה) נמשכו שבועות מספר, ובמהלכם נפלו מכדורי המשטרה מאות (כ-300-400) מפגינים; בין המפגינים בלטו במיוחד הקומוניסטים ובהם צעירים יהודים. היהודים, ובראשם הרב ששון כ'צורי, זנחו את העיקרון ההלכתי "דינא דמלכותא דינא" ועמדו בראש אחת ההפגנות. השתתפותם של יהודים בהפגנות הייתה תופעה חדשה בחיים הפוליטיים בעיראק, וראשי המשטר הוכו בתדהמה. מנהיגים שנחשבו מתונים בעיני היהודים נמנעו מלגלות כלפיהם אהדה, והיהודים נעשו מטרה לזעם ולאיומים. השלטונות עשו יד אחת עם היסודות הלאומניים כדי להטות את תשומת לבו של הציבור לנושאים לאומניים.

מותו של עבד אלקאדר אלחסיני בקרבות באזור ירושלים, באפריל 1948, שימש נקודת מפנה והכרעה לטובת הלאומנים וחוגי מפלגת "העצמאות" (אלאס'ת'קלאל) הלאומנית. ההפגנות בעיראק חודשו והפעם בקריאה "מוות ליהודים". ב-27 באפריל הותקף בית כנסת יהודי בגדאד ותשמישי הקדושה שלו חוללו. התפרצות נוספת נגד היהודים אירעה בעיירה פלג'יה שעל נהר פרת, שישבו בה כ-350 יהודים, כאשר מתנדבים עיראקים, שהיו בדרכם אל בסיסי האימונים של "צבא ההצלה" בסוריה, נכנסו לעיירה.

הממשלה הכריזה על מצב חירום. הכרזה זו ציינה את ראשיתה של רדיפת היהודים הממלכתית. השלטונות החלו להתנכל ליהודים בכל דרך אפשרית, והמשטרה החשאית רדפה אותם בהאשמות שונות ומשונות. הגבלות חמורות הוטלו על נסיעת יהודים לחו"ל.

הסכם פורטסמות

טיוטת הסכם שנחתם בין בריטניה לבין עיראק בעיר פורטסמות שבאנגליה, בינואר 1948. ההסכם היה אמור להחליף את החוזה משנת 1930, שנתפס כחוזה שהגביל את עצמאותה של עיראק והעניק לבריטניה מעמד מועדף. במסגרת ההסכם החדש ויתרה בריטניה על שליטתה בשני שדות תעופה. ההסכם התקבל בעיראק בזעם רב ובהפגנות אלימות שכונו אלות'בה; בעקבותיהן נאלץ העוצר אלאלאה לפטר את הממשלה ולמנות ממשלה חדשה תחתיה. ההסכם בוטל.

תלייתו של שפיק עדס, בצרה, 1948

שפיק עדס

איש עסקים יהודי, יליד סוריה, שהיגר לעיראק והקים בה סוכנות של חברת המכונות "פורד". התגורר בבצרה והתערה בקרב המוסלמים המקומיים. עדס נעצר באוגוסט 1948 והואשם במכירת נשק לישראל ובתמיכה כלכלית במפלגה הקומוניסטית. הוא נמצא אשם והוצא להורג בתלייה בספטמבר 1948.

חודשיים לפני הקמתה של מדינת ישראל החרימו השלטונות את משלוחי הדואר מארץ ישראל ליהודי עיראק. במכתבים שנשלחו מארץ ישראל לקרובים ולמכרים בעיראק מצאו השלטונות חומר להאשמות. יהודים שקיבלו פריסות שלום או מתנות קטנות מארץ ישראל נידונו לתקופות מאסר שנעו בין שנה אחת לשלוש שנים ולקנסות כספיים גבוהים.

ב-23 בספטמבר 1948 נתלה המיליונר היהודי שפיק עדס על עמוד שהוצב מול ביתו בבצרה. השלטונות העיראקיים העלילו עליו שמימן את הפעילות החתרנית הקומוניסטית בעיראק ועסק בהברחת נשק לציונים בארץ ישראל דרך איטליה. היהודים ראו במשפטו ובהוצאתו להורג אות להתרת דמם. הייתה זו נקודת מפנה, וספקות התעוררו בלב רוב היהודים בשאלה אם קיימת אפשרות לחיים

תקינים של יהודים בעיראק.

הידיעות על כישלונותיהם הצבאיים של הערבים בארץ ישראל החמירו את מצבם של היהודים, ועד מהרה נוספה דאגה חדשה: גלי פליטים ערבים שהחלו להגיע מארץ ישראל לבגדאד. ארבעת המועדונים של הקהילה היהודית הוחרמו למען הפליטים הללו וועדי המועדונים נצטוו להחליט לוותר עליהם "מרצונם". בית הספר לבנות על שם "אדוארד עבודי" הוחרם גם הוא.

בראשית ספטמבר 1949 ישבו בבתי הכלא בעיראק כ-450 יהודים שנידונו לתקופות מאסר משלוש עד עשר שנים, חלקם עם עבודת פרך. עוד כ-150 יהודים ישבו במעצר והמתינו למשפט. לאלה נוספו כ-700 איש שנעצרו בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1949 בגל טרור שנמשך כשישה שבועות. רוב בני הקהילה היהודית הסיקו את המסקנות המתבקשות מן המצב שנוצר והחליטו לעזוב את עיראק אחרי שהתקבל "חוק הוויתור על הנתינות" במארס 1950.

"חוק הוויתור על הנתינות"

נחקק בפרלמנט העיראקי ב-9 במארס 1950. החוק התיר לכל יהודי שרצה בכך לעזוב את עיראק, בתנאי שיוותר על אזרחותו ויתחייב שלא לשוב לעיראק. תוקפו של החוק נקבע לשנה אחת בלבד.

מנשה מחלב, שמשון מזרחי ועובדיה דרוויש, אסירי ציון בבית הסוהר המרכזי בבגדאד, 1949-1950

קטעים מתזכיר סודי של ראש קהילת יהודי בגדאד לממשלת עיראק, 28 באוקטובר 1949

הוד מעלתו סגן ראש הממשלה ושר הפנים בפועל,

בהתייחס לשיחה בעל פה שהתנהלה בין הוד מעלתכם ומשלחת הקהילה היהודית, אשר התכבדה להיוועד אתכם בבוקרו של יום שני, 24 באוקטובר 1949, ראיתי חובה לעצמי להגיש להוד מעלתכם תזכיר זה שבכתב, כדי לאשר ולהבהיר את הנקודות שנדונו בפגישה הנ"ל, בתקווה שהתזכיר יסייע לשפוך אור על המצב הנוכחי שבו נתונה הקהילה היהודית בעיראק, ועל הסיבות להרגשת החרדה האופפת אותה. אנו תקווה שחכמתה ותבונתה של הממשלה הנכבדה תעמודנה לה לבטל את הסיבות להרגשה הזאת ולהחזרת העניינים למהלכם הטבעי.

אולי מן הראוי להדגיש כאן, כי הסיבות לחרדה המקנת בלבותיהם של בני קהילתי אינן נובעות כראש ובראשונה מן המעצרים האחרונים של כמה מבני הקהילה, או מן השיטה שבה בוצעו המעצרים ההם או האלימות וההתנגדות שנתלוו להם. אמנם כל אלה הם סיבה ישירה להתגברות החרדה במידה רבה, אך הסיבות העיקריות נעוצות, לאמיתו של דבר, בהגבלות הרבות אשר הוטלו על העיראקים היהודים במשך 18 החודשים האחרונים, ואשר הקשו על חייהם מאוד ודחפו את רובם הגדול להביט בייאוש אל העתיד. הקהילה היהודית בעיראק, אשר נודעה במשך 2,500 שנות חייה בעיראק כדבקוהתה בארץ הזאת ובנאמנותה לה ללא רכב, הייתה בטוחה כי פרוץ המלחמה הפלשתינית לא ישפיע על קיומה או יפגום בזכויותיה ובחירותה המעוגנות בחוקה - כל עוד היא ממלאת את חובתה תוך דבקות בחוקים ונאמנות לארץ.

כרם, לצערנו, נכזבו התקוות האלה. בגלל המלחמה הזאת נפגעה הקהילה ונקלעה למצב שאין לקנא בו, כשכל חטאה הוא היותה קהילה יהודית. אף על פי כן, רבים מבין הנוכחים שבבני הקהילה המשיכו להאמין ולצפות שבסופו של דבר העניינים ישובו למהלכם התקין. אולם גל נוסף של אכזבה הציף את כולם כאשר נסתבר כי הפסקת הקרבות לא שמה קץ לסכלותיה של הקהילה. אדרבה, המצור עליה נמשך עד כי רוב בניה, בגלל מצוקת הפרנסה שממנה הם סובלים ובגלל עניינים נוספים, חדלו להטות אוזן לצעת הנוכחים ובעלי הדעה בקהילה ולהבטחות כי הישועה קרובה.

כאן הרשו נא לי, הוד מעלתכם, לפרט כמה מן הגורמים שפגעו בקהילה בפרק הזמן הזה:

1. עם פרוץ המלחמה הפלשתינית החל בעיתונות המקומית מסע אזורי נגד העיראקים היהודים. מארגני המסע ניצלו את המצב הקשה של המלחמה בדרך הגרועה ביותר להסתה ולהשמצה נגד הקהילה. במסע זה, אשר לא נפסק עד כה, יוחסו לקהילה האשמות כוזבות מחפירות ביותר, ולמוסדותיה ולאישיה - פשעים שונים, שנכללו במאמרים מלאים בחתרנות, בהסתה ובידיעות בדויות או מסולפות. כל אלה לשם פגיעה בשמה הטוב של הקהילה ולהכנסת פירוד בינה לבין יתר הקהילות העיראקיות. ואף שבחלקה הגדול של התקופה הזאת העיתונות הייתה נתונה לצנזורה ממשלתית חמורה, המשיך המסע האזורי הזה ללא הפסק, שעה שלא הייתה אפשרות להשיב על האשמות האלה או לתבוע את מסיחיהן לדין - דבר המעורר את הרושם כי הממשלה לא הייתה בלתי-מרוצה מהמסע הזה.
2. הפיטורים הנרחבים של הפקידים היהודים ממשרדי המדינה והמוסדות הכפופים להם השאירו מאות ללא מקור פרנסה. המצב היה יכול להיות נסבל אילו אפשר היה לספק למפוטרים מקורות פרנסה [...].
3. מצד שני, המדיניות שנקטו משרדי האספקה והיבוא כלפי הסוחרים היהודים הביאה לתוצאה חמורה: שיתוק פעילותם המסחרית [...].
4. נוסף על התפשטות הדלות בקרב היהודים [...] נסגרו בפני התלמידים היהודים גם שערי בתי הספר הרשמיים, הפקולטות ומשלחות הלימודים בחו"ל - דבר שעורר חרדה רבה גם לגבי עתידם [בתחום] ההשכלה.
5. [...] ההגבלות על היהודים - כולל התלמידים, החולים ובעלי העסקים - מלנסוע אל מחוץ לעיראק, הידקה את עניבת החנק מסביב לצווארם והעמידה אותם במצב של הסגר למחצה, כלכלי והשכלתי [...].
6. חששות אלה גברו בעקבות המעצרים האחרונים בקרב בני הקהילה, שאליהם נתלו פשיטות לילה על בתי החשודים, זריעת בהלה בבתים הסמוכים ולקיחת קרובי המבוקשים כבני ערוכה בידי המשטרה [...].

מכל מקום אנו סבורים כי פתרון המשבר הזה עודנו תלוי, כפי שגם היה, בתבונתה של הממשלה העיראקית הנכבדה ובאופן שבו תכלכל את מעשיה. הסרת ההגבלות המיוחדות שהוטלו על חירותם של העיראקים היהודים, הנהגת שוויון כינם לבין יתר בני הארץ והענשת העבריינים שביניהם בהתאם לעקרונות הצדק ועל פי החוקים הנהוגים - כל אלה עשויים להחזיר את העניינים למהלכם התקין ולהשיב את הכיטחון והשלווה אל לבות מאה ועשרים אלף עיראקים יהודים, אשר הצטיינו מאז ומתמיד באהבת הסדר, בציות לחוק, בשקידה בעבודה, בנאמנות למולדתם העיראקית וכדבקות ככתר ההאשמי האהוב.